

ՄՇՈ ԲԱՐԲԱՌԸ ՀԵՏԱԶՈՏՈՂՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ*

ԳԱՐԻԿ ՄԿՐՏՅԱՆ

Մշո բարբառի ուսումնասիրության վերաբերյալ հիշատակություններ կան դեռևս 19-րդ դարի վերջերից, իսկ նրա ամբողջական հետազոտությունը կատարվել է 20-րդ դարի առաջին կեսերից, և այդ գործընթացը շարունակվում է մինչ օրս: Մշո բարբառի լեզվական առանձնահատկությունների քննությամբ զբաղվել են **Քերովրե Պատկանյանը**, **Լևոն Մսերյանը**, **Հրայրա Աճառյանը**, **Միրանուշ Բաղդասարյան-Թափալցյանը**, **Սմբատ Շահնազարյանը**, **Քերոբ Մաղաթյանը**, **Բենսեն**, **Կարո Սասունին**, **Սարգիս և Միսակ Բոեյանները**, **Գևորգ Զահուկյանը** և ուրիշներ:

Մշո բարբառի առաջին հետազոտող **Ք. Պատկանյանը** 1875 թ. հրատարակում է «Материалы для изучения армянских наречий» ուսումնասիրությունը, որտեղ տալիս է Մշո բարբառի լեզվական հատկանիշների կարևորագույն բնութագրերը՝ օգտագործելով ազգագրագետ Գարեգին Սրվանձտյանցի «Գրոց և բրոց» (1874 թ.) աշխատության մեջ տեղ գտած «Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ» պատումի լեզվական տվյալները: **Ք. Պատկանյանի** ուսումնասիրությունն ունի 500 բառամիավոր պարունակող ցանկ: Այդ բառերի իմաստաբանական ու ծագումնաբանական կողմերը բնութագրելիս հետազոտողը, առանց փաստեր վկայակոչելու, նկատում է, որ Մշո բարբառում հետաքրքրություն են ներկայացնում հատկապես քրդերեն բառերը, սակայն դրանք որևէ կերպ չեն ստուգաբանվում¹:

Մշո բարբառի այլ հետազոտողներ մասամբ հաստատում են **Ք. Պատկանյանի** այս տեսակետը: Օրինակ, **Ս. Հ. Բաղդասարյան-Թափալցյանը** քրդերենից Մշո բարբառին անցած ընդամենը հինգ բառ է հիշատակում՝ **աղէ** «մայր», **լառ** «մանչ, տղա, կոչական բառ», **ճեռոք** «հեքիաթ, երկար, ձանձրալի խոսակցություն», **ճալավ** «ախոռների մեջ փորված փոս, որտեղ թափվում է կեղտաջուրը», **լամնոզ** «տղա, քրդի տղա»², իսկ **Ք. Մաղաթյանը** վկայում է խաշնարածության իմաստային դաշտը ներկայացնող շուրջ երկու տասնյակ բառ՝ **բալակ** «գույնզգույն», **բըզ** «պիսակավոր», **բըռ** «ոչխարի մի մասի անջատվելը հոտից», **խըմըր**

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի № SCS 13-6B382 զիտական թեմայի շրջանակներում:

¹ Տե՛ս **Սեմյակով Կ.** Материалы для изучения армянских наречий, Выпуск 2, Мушский диалект, СПб., 1875, էջ 12:

² Տե՛ս **Ս. Հ. Բաղդասարյան-Թափալցյան**, Մշո բարբառը, Եր., 1958, էջ 188:

«կարմրասն», *բըռդու* «դմակի մորթի», *գըհոն* «ոչխարի գիշերային մակադատեղի», *գյալօ* «ասես», *դըվածօ* «հովվի օգնական», *դըռա* «կին», *ըռուտ* «մերկ», *ճավըռըռ* «սևակն», *չօմախ* «հովվի մահակ», *խօզի* «երանի», *կյաճէ* «աղջիկ», *կյալ* «կոտոշավոր», *կյառ* «անականջ ոչխար», *կյավ* «մոխրագույն», *կօն* «կարճ ականջավոր», *հէռս* «բարկություն», *քառոռու* «հին, ոչ թարմ», *քօլօզ* «թաղիքե գդակ» և այլն³: Բերված բառամիավորներից շատերի ծագումը, կարծում ենք, վիճելի է:

Ք. Պատկանյանի հետազոտություններում կարևորվում է, որ Մշո բարբառում պարսկական ու արաբական փոխառությունների ճնշող մասը միջնորդավորված փոխառություններ են թուրքերենից ու քրդերենից: Հավանաբար այդ է պատճառը, որ Մշո բարբառում այդ բառերը շատ հաճախ ներկայանում են մի քանի իմաստներով: Որպեսզի երևույթը հստակ լինի, բերենք մի քանի օրինակ՝ *դաշ* (պարս., թուրք.) 1. *խարվածք*, *խարան*, 2. *փոխ*. *կսկիծ*, *սրտի վերք*, 3. *վիրավորելը*. *դամ* (պարս.) 1. շունչ, 2. *անձ*, *որ մեղմորեն ձայնակցում է երգին*, 3. *ցանց*, *ուռկան*. *դան* (պարս.) 1. *ժամ*, *ժամանակ*, 2. *հացահատիկ*, *կուտ*. *դալլաք* (արաբ.) 1. *բաղնիքում լողացնող սպասավոր*, 2. *սափրիչ*. *եմիշ* (թուրք.) 1. *սեխի տեսակ*, 2. *մրգեղեն*, 3. *փոխ*. *տհաս*. *հարիֆ* (արաբ.) 1. *ընկեր*, *բարեկամ*, 2. *տղամարդ*, 3. *խակ*, *անփորձ*. *սինօն* (հուն.) 1. *սահման երկու առանձին տարածքների միջև*, 2. *հողի վրա գիծ կամ այլ նշան*, *որով որոշվում է մեկի օգտագործման բաժինը*, *սահմանը*, 3. *գիծ կամ այլ նշան*, *որով մի հողաբաժին պաշտպանվում է ներս մտնելուց*, *օգտագործելուց* և այլն: Այս երևույթներն օրինաչափ են, քանի որ տարբեր գործոններով պայմանավորված բազմիմաստության դրսևորումներն ի հայտ են գալիս փոխառյալ բառերում ևս: Ընդ որում, փոխառյալ բառերը հատկապես հայերենի բարբառային միավորներում են ունենում մեկից ավելի իմաստներ:

Մշո բարբառի ուսումնասիրությունը գիտական հիմքերի վրա է դնում հայագետ Լ. Մսերյանցը: Նրա «Этюды по армянской диалектологии»⁴ (1897-1901 թթ.) երկհատոր աշխատությունում Մշո բարբառը ենթարկվել է տարածամանակային քննության: Լ. Մսերյանցի հետազոտությունները թարգմանված են նաև ֆրանսերեն և գերմաներեն: Ուսումնասիրության առաջին հատորում հեղինակը քննում է Մշո բարբառի հնչյունական համակարգը, որը համեմատում է գրաբարյան դրսևորումների հետ, իսկ երկրորդ հատորում Մշո բարբառի ձևաբանական համակարգը համեմատության սկզբունքով դիտարկում է գրաբարի և միջին հայերենի ձևաբանական օրինաչափությունների հետ: Լ. Մսերյանցի հետազոտությունների գլխավոր արժանիքն այն է, որ հեղինակը նպատակ է հետապնդել որոշել Մշո բարբառի հնությունը և առնչությունները հնդեվրոպական հիմք լեզվի օրինաչափությունների հետ:

³ Տե՛ս Ք. Մաղաթյան, Ալաշկերտի խոսվածքը, Եր., 1985, էջ 62:

⁴ Мсерианц Л. Этюды по армянской диалектологии, М., часть 1, 1897, часть 2, 1901.

Մյուս տեսաբանը **Հ. Աճառյանն** է, որը Մշո բարբառի առանձնահատկություններին անդրադարձել է «Հայ բարբառագիտություն. Ուրվագիծ և դասավորություն հայ բարբառների» (1911 թ.) աշխատության մեջ: Հ. Աճառյանն առաջին հետազոտողն է, որը ճշգրտում է Մշո բարբառի դիրքը հայ բարբառների շարքում: Թեև Հ. Աճառյանը հանգամանալից չի քննել Մշո բարբառը, սակայն տվել է բարբառի տարածման սահմանները՝ թե՛ բուն հայրենիքում, թե՛ նրանից դուրս, ինչպես նաև ավանդել է Մշո բարբառի լեզվական կառուցվածքի վերաբերյալ բավականին արժեքավոր տեղեկություններ: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ Մշո բարբառով խոսել են հետևյալ վայրերում՝ **Մուշ, Սասուն, Բաղէշ, Խիզան, Խլաթ, Արձէշ, Բուլանդ, Մանազկերտ, Խնուս** և **Ալաշկերտ**. «Մշոյ բարբառը կը տարածուի Վանայ ծովին արևմտեան երեսը: Իր կեդրոնն է Մուշ քաղաքը, ասոր հիւսիսէն կը տարածուի մինչև Խնուս և Ալաշկերտ, հարաւէն Բաղէշ, արևելքէն կը հասնի մէկ կողմէն Մոկս և միւս կողմէն Տիատին, արևմուտքէն Լճէ, Ճապաղջուր ևն»⁵:

Հ. Աճառյանի այս տվյալները որոշակի ճշգրտման կարիք ունեն: Նա **Սասունի** ու **Խիզանի** տարածքները ևս ներառել է Մշո բարբառի արեւալում: Սակայն, ինչպես հետագայում է հստակեցվել, հայերենի բարբառների շարքում առանձնացվել է նաև **Սասունի** բարբառը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ Սասունի բարբառը լեզվական մի շարք հատկանիշներով տարբերվում է Մշո բարբառից: Սասունի բարբառի ու Մշո բարբառի ընդհանրությունները պայմանավորված են լեզվական միջակա գծերի գոյությամբ: Սակայն չենք բացառում, որ Սասունի տարածքում լինեն Մշո բարբառի առանձին ենթախոսվածքներ նույնպես: Իսկ **Խիզանը**՝ որպես առանձին բարբառային միավոր, գտնվում է **Մոկսի** տարածքում և բարբառագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում չի ներառվում Մշո տարածքում, այլ համարվում է **Վանի** կամ հարավային միջբարբառախմբի խոսվածք⁶: Հ. Աճառյանի այս բացթողումը գուցե պայմանավորված է նաև նրանով, որ 19-րդ դարում Խիզանի տարածքը ներառվել է Բիթլիսի նահանգի մեջ: Հ. Աճառյանը **Արծկեն** չի հիշատակում՝ հավանաբար այն չտարանջատելով **Խլաթից** ու **Արձէշից**, քանի որ Արծկեն տարածականորեն միջին դիրք է գրավում Խլաթի և Արձէշի միջև:

Սասունի բարբառի տեղայնացման ու հայերենի բարբառների շարքում գրաված դիրքի վերաբերյալ Հ. Աճառյանի թույլ տված թերացումը ճշգրտել է Վ. Պետոյանը, որը «Սասունի բարբառը» 1954 թ. ուսումնասիրության մեջ մերժում է Հ. Աճառյանի այս տեսակետը: Որպեսզի ցույց տա Սասնո և Մշո բարբառների տարբեր լինելը, Վ. Պետոյանը բերում է հնչյունական համակարգի ծանրակշիռ փաստեր՝ հատ-

⁵ «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հ. Ը, Մոսկուա-Նոր-Նախիջեւան, 1911, էջ 116:

⁶ Տե՛ս **Գ. Զահուկյան**, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Եր., 1972, էջ 134:

կապես երկու բարբառների բաղաձայնական համակարգերի օրինաչափությունները վկայակոչելով⁷: Իրականում Մուշի և Սասունի տարածքներում տարբեր բարբառներ են գործում: Եթե երկու բարբառները միահատկանիշ դասակարգումներով միավորվում են, ապա հնչյունական և բազմահատկանիշ դասակարգմամբ տարբեր բարբառներ են:

Բանն այն է, որ Մշո բարբառը քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ ունի: Վերջինիս մաս են կազմում նաև շնչեղ ձայնեղները, իսկ բառասկզբում ձայնեղները չեն խլանում: Սասունի բարբառի բաղաձայնական համակարգը եռաստիճան է, որտեղ ձայնեղները խլանում են, խուլերը՝ ձայնեղանում, իսկ շնչեղ խուլերը մնում են անփոփոխ: Որքան էլ Մուշի ու Սասունի բարբառները պատկանում են հայ բարբառների «կր» ճյուղին, այնուամենայնիվ նրանք ունեն հնչյունական զգալի տարբերություններ, ուստի չեն կարող լինել միևնույն բարբառի խոսվածքներ: Ըստ երևույթին երկու տարածքների մերձակա լինելն է նպաստել, որ Հ. Աճառյանն ունենա այդ տեսակետը: Մեկ նկատառում ևս. Սասունը պատմականորեն Տուրուբերան նահանգի մաս չի կազմել, այլ համարվել է Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգի 10-րդ գավառակը⁸:

Հ. Աճառյանն առաջինն է հիշատակել Մշո բարբառի կրողների տեղաշարժերը: Նա գրում է. «Վերջին երկու ռուս-տաճկական պատերազմներուն ժամանակ Մուշէն և Ալաշկերտէն երկու մեծ հայ գաղթականութիւն դուրս գալով՝ հաստատուեցաւ Երևանի նահանգը, այն է Ապարան (Ալէքսանդրապօլի մոտ) և Նոր-Բայազիդի հարաւային կողմերը՝ Սևանայ լճին եզերքներուն վրայ: Վերջին շրջանին մեջ այսօր կայ 21 հայկական գիւղ՝ որոնք կը խօսին Մշոյ կամ Ալաշկերտի բարբառով ...», ապա հավելում. «...Խնուսցի գաղթականներու խումբ մ'ալ գնաց Ախալքալաք և անոր շրջակայքը հիմնեց Թորիա, Ուչմանա եւ Էշտիա գիւղերը. ասոնք ալ մինչև այսօր կը խօսին նոյն բարբառով»⁹:

Ս. Հ. Բաղդասարյան-Թափալցյանն անդրադարձել է միայն բուն Մշո գավառում գործած բարբառին: Նրա հետազոտությունները, ըստ հեղինակի հավաստման, հիմնված են Մուշից գաղթած և Հայաստանում ու նրա սահմաններից դուրս բնակվող բարբառախոս հայերի տրամադրած լեզվական փաստերի վրա¹⁰: Նա նկարագրել է Մշո բարբառի լեզվական բոլոր համակարգը: Բարբառի հնչյունական համակարգերը համեմատել է գրաբարի հնչյունական համակարգի հետ, աշխատությունը հարստացրել բառացանկով և բանահյուսական նյութերով: Մշո բարբառի մյուս տարածքների լեզվական հատկանիշների ու-

⁷ Տե՛ս Վ. Պետոյան, Սասունի բարբառը, Եր., 1954, էջ 28-30:

⁸ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Մաս Ա, Եր., 2001, էջ 219-254, Վ. Պետոյան, Սասունի և Տարոնի պատմաշխարհագրական տեղագրությունը, Եր., 2005, էջ 85:

⁹ Հ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն. Ուրուագիծ և դասաւորութիւն հայ բարբառների, Մոսկվա-Նոր-Նախիջևան, 1911, էջ 116:

¹⁰ Տե՛ս Ս. Հ. Բաղդասարյան-Թափալցյան, Մշո բարբառը, Եր., 1958, էջ 9:

ուսմնասիրությունը ոչ ամբողջովին է կատարված, որոնք, վստահաբար կարող ենք ասել, Մուշ քաղաքի և Մշո դաշտի բուն բարբառի հետ ունեն և ընդհանրություններ, և տարբերություններ:

Մեկ այլ հետազոտող ծագմամբ մշեցի և եղեռնը վերապրած սփյուռքահայ բարբառագետ **Ս. Շահնագարյանը**, հեղինակել է «Մշո բարբառը եւ իր ժողովրդին դիմաստուերը» ուսումնասիրությունը, որտեղ քննության է ենթարկել Մշո դաշտի բուն բարբառը: Նրա կարևոր նկատառումն այն է, որ Մշո բարբառը բառակազմության և հնչյունական համակարգերում շատ մոտ է գրաբարին ու գրական արևելահայերենին և նույն Տարոն-Տուրուբերանի բարբառն է, որի տարածման սահմանները ներառում են **Մուշի, Սասունի, Բիթլիսի, Բուլանղի, Խնուսի, Վարդոյի, Կինձի** տարածքները¹¹: Հեղինակը նկատել է, որ այս տարածքների մեջ բացառություն է Սասունը՝ իր հնչյունական և քերականական կառուցվածքով: Ս. Շահնագարյանի հետազոտություններում կարևորվում է այն, որ նրա համար ընդունելի ու ընկալելի Մշո բարբառն ավելի մոտ է գրաբարին ու արևելահայ գրական լեզվին, քան Ս. Հ. Բաղդասարյան-Թափալցյանի Մշո բարբառին նվիրված ուսումնասիրության մեջ բերվող լեզվական տվյալներին:

Ս. Շահնագարյանն ըստ էության ցուցաբերել է սուբյեկտիվ մոտեցում: Այս հանգամանքը կարելի է բացատրել նրանով, որ հեղինակի մայրենի խոսվածքը Մշո բարբառի առանձին խոսվածքներից մեկն է, որը, կարծում ենք, Սփյուռքում գրականացման է ենթարկվել: Ամենայն հավանականությամբ, հեղինակը նախապատվություն է տվել հենց այս իրողությանը: Այս ուսումնասիրությունը կարևորվում է այն բանով, որ բերվում է այդ բարբառով բանահյուսական հարուստ նյութեր, որոնցում, ըստ հեղինակի, տեսանելի է մշեցու «կենցաղը, մտորումները, ձգտումները, անոր անհուն համեստությիւնը, եւ նաեւ անոր արմատական մտածողութեան զգացական ու իմացական տարրերը»¹²: Ինչ վերաբերում են Մշո բարբառի մյուս խոսվածքներին, որոնք ունեն տարբերություններ Մշո բուն բարբառի համեմատությամբ, Ս. Շահնագարյանը համարում է սոսկ հարևան բարբառների ազդեցության հետևանք՝ գրելով՝ «անոր սահմանագծին մօտերը ապրող Տարօնցիւն ենթարկուած է **Վանի, Բիթլիսի, Ախլաթի** հնչիւնային եղանակաւորումներուն, հացը՝ հնչելով խաց, հօրքուրը՝ խորքուր, կարմիրը՝ կիւրմիր, քոնը՝ քոն, գլուխը՝ գիլոխ, և շատ թանձր հնչելով պ, բ, գ, ք, տ և դ տառերը»¹³:

Մշո բարբառի գիտական ուսումնասիրության հարցում մեծ ավանդ ունի բարբառագետ **Ք. Մադաթյանը**: Նա մանրակրկիտ քննության է ենթարկել Մշո բարբառի հյուսիսարևելյան խոսվածքներից մեկը՝

¹¹ Տե՛ս **Ս. Շահնագարյան**, Մշո բարբառը եւ իր ժողովրդին դիմաստուերը, Պեյրուֆ, 1972, էջ 8-9:

¹² Նույն տեղում, էջ 10:

¹³ Նույն տեղում:

Ալաշկերտի խոսվածքը: Նրա ուսումնասիրությունները կատարվել են Հայաստանի Հանրապետության Ապարանի և Արագածի շրջաններում բնակվող ալաշկերտցիների խոսվածքների փաստերի օգտագործմամբ՝ ընդգրկելով լեզվական բոլոր մակարդակները: Նա նույնպես փաստում է, որ Ալաշկերտի խոսվածքն ունի Մշո բուն բարբառից զգալի լեզվական տարբերություններ¹⁴:

Հիշատակենք հնչյունական և ձևաբանական մի քանի իրողություններ՝ ա) Ալաշկերտի խոսվածքում շնչեղ խուլ բաղաձայնները բառամիջում և բառավերջում պատմականորեն վերածվել են խուլերի, իսկ Մուշի խոսվածքում մնացել են նույնությամբ, բ) Ալաշկերտի խոսվածքը բառակցում չունի ղ. այն վերածվել է խ-ի (Խազար, Խուզաս), իսկ Մշո բարբառում նման փոփոխություն չի կատարվել (Ղազար, Ղուկաս), գ) Ալաշկերտի խոսվածքն ունի երկու խոնարհում՝ ե, ա, իսկ Մուշը չորս ե, ա, ի, ու, դ) Ալաշկերտի խոսվածքը չունի գ նախդիրը, իսկ Մուշը՝ ունի, ե) Ալաշկերտում սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը կազմվում է բացառապես կը եղանակիչ + գրաբարյան ներկա կաղապարով, իսկ Մշո բարբառում հանդիպում են դեպքեր, երբ ներկան գրաբարաձև է՝ առանց կու/կը եղանակիչի:

Բերված փաստերը բավական են եզրակացնելու, որ Մշո բուն բարբառը ունի լեզվական որոշակի ընդհանրություններ հինգերորդ դարի դասական գրաբարի և առհասարակ հին հայերենի հետ: Նմանօրինակ լեզվական ընդհանրությունները բազմաթիվ են և ընդգրկում են լեզվական գրեթե բոլոր մակարդակները, այդ թվում՝ բառային կազմը:

Լեզվական առումով Մշո բարբառի խոսվածքներն ունեն և՛ ընդհանրություններ, և՛ տարբերություններ: Այդ մեծ տարածքում տարածված բարբառի խոսվածքների լեզվական անմիատարրությունը՝ տարասեռ և համասեռ հատկանիշների գոյությունը, պատմականորեն հիմնավորելի է: Այդ են վկայում ինչպես լեզվական, այնպես էլ արտալեզվական փաստերը: Դարերի ընթացքում Մշո տարածքում տեղի են ունեցել բարբառախոսների մի շարք ներհոսքեր, որոնց հետևանքով առաջացել են այդ տարբերությունները:

Այս առումով արտալեզվական փաստերի արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում ազգագրագետ Բենսեի ուսումնասիրությունները: Նա, ուսումնասիրելով Մշո տարածքի մեկ առանձին հատվածի՝ Բուլանըղ (Հարք) գավառի ազգագրությունը, փաստեր է տրամադրում, որոնց համաձայն՝ Բուլանըղի տարածքի հայ բնակիչների մի մասը Տուրուբերան նահանգին սահմանակից հարավային և հարավարևելյան կողմերից գաղթած եկվորներ են, իսկ մի մասը դարձյալ նույն ուղղությամբ են եկել, բայց միննույն նահանգի տարբեր գավառների նախկին բնակիչներ են¹⁵: Այդ տեղաշարժերը, ըստ Բենսեի, տեղի են ունեցել

¹⁴ Տե՛ս Զ. Մադաթյան, նշվ. աշխ., էջ 5-7:

¹⁵ Տե՛ս Բենսե, Բուլանըղի կամ Հարք գաւառ, Թիֆլիս, 1901, էջ 33:

18-րդ դարի կեսերին: Դա մի ժամանակահատված էր, երբ պարսկական և թուրքական բազմաթիվ խառնակությունների պատճառով հայկական գավառներում սպանդ էր կազմակերպվում:

Բենսեն Բուլանըղը բաժանում է երկու տարածքների՝ վերին և ներքին: Վերին Բուլանըղի արևելյան որոշ գյուղերի բնակիչներ այդ տարածքում են հայտնվել հարակից հայկական գավառներից Խլաթից (Բզնունիք), Խիզանից, Մոկսից և Արձեշից: Նա եզրակացնում է, որ այդ գյուղերի բնակիչների բարբառային իրողություններն ավելի շատ Վանի բարբառին են հարում՝ «սակավ փոփոխությամբ իրենց գործածած լեզուն Վանայ գավառաբարբառին կը պատկանի»: Իսկ Վերին Բուլանըղի արևմտյան գյուղերը և որոշ բացառությամբ ողջ Ներքին Բուլանըղի բնակիչները, ըստ նրա, եղել են «Բշերի, Սասունի, Խոյթի, Սօտկանի և Տարոնի» գավառների նախկին բնակիչները, որոնց լեզուն «կը պատկանի Տարոնյ կամ Մշոյ գաւառաբարբառին»¹⁶:

Մշո տարածքի բնակչության տեղաշարժերի ու բարբառային տարբերակվածության վերաբերյալ հիշատակման արժանի փաստեր է տրամադրում պատմաբան, ազգագրագետ **Կ. Սասունին**: Նա գրում է. «Տարոնի ամբողջ աշխարհը երբ միասին կառնենք՝ անոր բանահիսուծիւնը բարբառային երկու ճիւղի կը բաժնվի: Մշո դաշտը, Պուլանուխը, Խնուսը, Վարդօն և Սասուն արևմտյան Տարոնը կը կազմեն և գուտ Տարոնի բարբառով կը ստեղծագործեն, աւելի նուրբ և աւելի պատկերալից: Ծովաց աշխարհին սահմանակից ըլլալով և հին դարերէն սկսած յոյն-բիւզանդական կեսագունդին պատկանելով՝ հելլենական արուեստի հաւասարակշռութեամբ կը ստեղծագործէ: Իսկ Ախլաթ, Պիթլիս, Խիզան՝ Վանի բարբառի խառնուրդ ունին, մնալով անկախ և ինքնայատուկ: Մոկաց և Ռշտունեաց աշխարհին 16-րդ և 17-րդ դարերուն ժողովուրդը դէպի արևմուտք քշուած և խառնուած է Մալնոձորի և Ախլաթի ժողովուրդին: Մոկաց և Սպարկերտի երգերէն շատերը Տարօնի երգերն են, Մոկաց բարբառին վերածուած, շնորհիվ ժողովուրդի այս տեղափոխութիւններուն»¹⁷:

Մշո տարածքի խոսվածքների տարբերակվածությանը համառոտակի անդրադարձել են նաև **Սարգիս և Միսակ Բդեյանները**: «Հարագատ պատմութիւն Տարօնոյ» արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ (1962 թ.) հեղինակները Տարոնի (Մշո) դաշտի ժողովրդին բնութագրում են որպես «կրոնասեր, պարտաճանաչ, ցասկոտ, բռնությանը դիմագրավող, տոկուն, հին հայի տիպարն իրենց մեջ պարփակող», որոնք պարբերաբար ենթարկվել են թուրքերի հարձակումներին: Հետազոտողները, անդրադառնալով մշեցիների բարբառային պատկանելությանը և տարածքի բնակիչների ժողովրդագրությանը, գտնում են, որ «դաշտի հին բնակիչները քանիցս փոփոխության ենթարկված

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ **Կ. Սասունի**, Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Պէյրուս, 1956, էջ 431:

են, կամ գաղթած, կամ ջարդուած, տեղ տալով հետզհետէ լեռնաբնակ ժողովուրդին»¹⁸:

Անդրադառնալով բուն լեզվական հարցերին՝ Բդեյանները, քանի որ եղել են Մշո դաշտի երբեմնի բնակիչներ, ուշագրավ և կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում այդ տարածքի բարբառային վիճակի մասին. «Տարօնի գիւղերու բնակչութեան բարբառը գիւղէ գիւղ կը տարբերի՝ ցույց տալով իրենց զանազան տեղերէ գաղթած ըլլալը: Դըժբախտաբար, լավ չուսումնասիրուեցաւ իւրաքանչիւր գիւղի բարբառը, բան մը որ աւելի լոյս պիտի սփռէր այդ ժողովուրդի ծագման վրայ, և հիմա որ ամէնքն ալ կոտորուած են, և մնացյալ փոքր մէկ մասը գաղթած օտար երկիրներ և մոռցած են հին բարբառը և շէշտը, դժվար է գիտնալ անոնց ծագումը և որ գյուղերէն գաղթած ըլլալը: Ինչ որ հաստատ է, սակայն, սա է, թէ անոնք մեծամասնութեամբ՝ Սասունէն, Խոյթէն, Մոտկանէն գաղթած են սարատակի գիւղերը»¹⁹:

Ի դեպ, Մշո տարածքի խոսվածքային տարբերակվածությանը մասնակիորեն անդրադարձել է նաև Ս. Ն. Բաղդասարյան-Թափալցյանը: Նա փաստում է, որ նկատելի են խոսվածքային տարբերություններ **Բաղէշի, Ալաշկերտի, Խլաթի, Խնուսի** և **Մշո** բուն շրջանի բարբառի մէջ: Իր ասածը հիմնավորելու համար բերում է հնչյունական որոշ անհամասեռ օրինակներ՝ «Մշո բարբառում հայերենի **հ**-ն հիմնականում մնում է անփոփոխ, իսկ Խլաթում, Բաղէշում, Բիթլիսում, Արծկեում, ինչպես և Ալաշկերտի որոշ գյուղերում (Մանկասար) **հ**-ի դիմաց կա իս (խուրնիգ-խըրեղէն, խարսնիս, խաց)»²⁰ և այլն: Հետագոտողի համոզմամբ՝ Մշո բարբառի ուսումնասիրությունը պետք է տեղայնացնել. «Անհրաժեշտ է տալ Մշո բարբառի նկարագրությունը այն ձևով, ինչպես խոսվել է բուն Մուշ քաղաքում և նրա շրջաններում, Խլաթում, Մանազկերտում, Բաղէշում, Խնուսում, Ալաշկերտում և այլն»²¹: Հեղինակի այս գաղափարը ապագայում իրագործվելիք խնդիր է: Հայաստանի Հանրապետության Գեղարքունիքի, Արագածոտնի, Շիրակի, Լոռու մարզերի տարբեր բնակավայրերում, ինչպես նաև Հայաստանի սահմաններից դուրս ապրող մշեցիների լեզվական տվյալների, արդեն իսկ կատարված հետազոտությունների և տարատեսակ ներքին վերականգնումների հիման վրա հնարավոր է ճշգրտել ու հստակեցնել Մշո բարբառի տարածման սահմանները, նրանց լեզվական ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

Որպես ամփոփում՝ նշենք, որ ըստ **Գ. Ջահուկյանի** հայերենի բարբառների բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգման՝ Մշո բար-

¹⁸ **Սարգիս և Միսակ Բդեյան**, Հարագատ պատմություն Տարօնոյ, Տպարան Սահակ-Մեսրոպ, Գահիրէ, 1962, էջ 6:

¹⁹ Լոյն տեղում:

²⁰ **Ս. Ն. Բաղդասարյան-Թափալցյան**, նշվ. աշխ., էջ 5-6:

²¹ Լոյն տեղում, էջ 6:

բառը գտնվում է հայերենի բարբառների արևմտյան խմբակցության Մուշ-Տիգրանակերտի կամ հարավ-կենտրոնական բարբառախմբում և ունի **Բաղեշի, Խլաթի, Արծկեի, Արձեշի, Մանազկերտի, Մուշի, Բուլանըղի, Խնուսի, Ալաշկերտի** խոսվածքները²²:

Բանալի բառեր – լեզու, բարբառ, Մշո բարբառ, կառուցվածքային, Մուշ-Տիգրանակերտ, Քերովբե Պատկանյան, Լևոն Մսերյանց, Բենսե, Բաղեշ, Խլաթ

ГАРИК МКРТЧЯН – Мушский диалект по определению исследователей. – В статье изложена краткая история изучения мушского диалекта, которая началось в конце XIX века. Структурные особенности этого диалекта исследовали Керовбе Патканын, Левон Мсерянц, Рачья Ачарян, Сирануш Багдасарян-Тапалцян, Смбат Шахназарян, Кероб Мадатян, Бенсе, Каро Сасуни, Саргис и Мисак Бдеяны, Геворг Джаукян. По классификации Г. Джаукяна этот диалект вместе с рядом других принадлежит Муш-Тигранакертской группе западных диалектов армянского языка.

Ключевые слова: язык, диалект, диалект Муша, структурный, Муш-Тигранакерт, Керовбе Патканын, Левон Мсерянц, Бенсе, Бахеш, Хлат

GARIK MKRTCHYAN – The Dialect of Moush by the Evaluation of Researchers. – In the present article, the brief history of the dialect of Moush is presented. The studies of the author have shown that structural peculiarities of the dialect of Moush were mainly studied by **Qerovbe Patkanyan, Levon Mseryants, Hrachya Acharyan, Siranush H. Baghdasaryan-Tapaltsyan, Smbat Shahnazaryan, Qerob Madatyan, Bense, Karo Sasuni, Sargis and Misak Bdeans, Gevorg Jahukyan.** The author comes to the conclusion that the study of the dialect of Moush has begun since the end of the 19th century and that process is still going on. According to **G. Jahukyan's** multi-featured statistical classification of Armenian dialects the dialect of Moush is located in the Moush-Tigranakert or south-central dialectical group of the western area of Armenian dialects. It includes sub-dialects of **Baghesh, Khlat, Artske, Artchesh, Manazkert, Moush, Bulanekh, Khnous, Alashkert.**

Key words: language, dialect, dialect of Moush, structural, Moush-Tigranakert, Qerovbe Patkanyan, Levon Mseryants, Bense, Baghesh, Khlat

²² Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 134: